

Het Lucasevangelie als rector in de liturgie

Lezing voor de oud-katholieke parochie in Amersfoort op donderdag 5 november 2015

Vooraf

Ik heb me afgevraagd hoe ik vanavond mijn verhaal over het Lucasevangelie moest gaan vertellen, want dat kan ten slotte op tal van manieren. Ik heb ervoor gekozen om die zaken uit het evangelie naar voren te halen die dan misschien minder bekend mogen zijn, maar bepaald niet minder karakteristiek voor het Lucasevangelie. Wat ik hoop, is om u een verrassend ander/nieuw beeld te geven van het Lucasevangelie. Ik merk daarbij op, dat ik mij vooral op het eerste deel van het Lucasevangelie zal concentreren, omdat deze hoofdstukken ook binnenkort in de liturgie aan de orde komen.

Inleiding

In het komend kerkelijk jaar, dat bekend staat als het C-jaar, is het Lucasevangelie het leidinggevende evangelie (= de rector).¹ In zo'n jaar komt vooral het *Sondergut*-materiaal van Lucas voor het voetlicht. Daar worden die perikopen/die passages mee bedoeld die alleen in het Lucasevangelie voorkomen; u vindt ze dus niet bij Marcus, Matteüs en Johannes.

Als ik aan u zou vragen om enkele van die verhalen te noemen die alleen Lucas heeft? Het kerstverhaal (2,1-20), de presentatie van Jezus in de tempel (2,22-39), de twaalfjarige Jezus in de tempel (2,40-52), maar ik kan ook heel Lucas 1 noemen, met de geboorteaankondigingen, het Magnificat (1,46-55) en het Benedictus (1,68-79). En vervolgens de opwekking van een dode jongeman in Naïn (7,11-17), de gelijkenis van de barmhartige Samaritaan (10,25-37), Jezus bij Maria en Martha (10,38-42), de gelijkenissen van het verloren schaap, de verloren penning en de verloren zoon (15,1-32), gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester (16,1-9) en de gelijkenis van de arme man en de rijke Lazarus (16,19-31), en het verhaal van de Emmausgangers (24,13-53).

Wat valt op? Dat u de meest bekende verhalen van de evangeliën noemt. Die verhalen die tot het *Sondergut* van Lucas horen. En ze blijven ook bekend, omdat ze in de liturgie eens in de drie jaar gelezen worden, althans veel van hen. Het zijn stuk voor stuk prachtige verhalen, verhalen die literaire hoogstandjes genoemd mogen worden.

Ik maak er een aantekening bij: die is dat het kerkelijk leesrooster nog wel eens zijn eigen weg gaat en zich niet erg laat leiden door de zorgvuldige manier waarop de evangelist zijn verhaal vertelt. Ik doel nu op de Adventsperiode. Wat zou er nou toch mooier zijn dan om in de Advents- en Kersttijd Lucas 1-2 te lezen – *Sondergut* van Lucas (!) – in doorgaande lezing (de zgn. *lectio continua*). Maar dat gebeurt in het geheel niet: Lucas 21 komt aan de orde op de 1^e Advent, Lucas 3,1-6 op de 2^e Advent, Lucas 3,7-18 op de 3^e Advent, het Magnificat op de 4^e Advent.²

De macrostructuur van het Lucas

Hoe je het Lucasevangelie nu precies moet indelen, in kleinere en grotere verhaaleenheden, daarover bestaat in de nieuwtestamentische wetenschap ontzettend veel discussie. Er worden een groot aantal voorstellen gedaan. Elke exegeet heeft zijn eigen indeling. Dat laat in elk geval zien dat Lucas een goed gecomponeerde, uiterst samenhangende tekst geschreven heeft, op basis waarvan meer indelingen mogelijk zijn. De indeling die gemaakt wordt, hangt vooral af van de criteria die de exegeet gebruikt. Een uitlegger zal echter allereerst aandacht moeten hebben voor de signalen die Lucas zelf afgeeft. Daarbij dient het te beginnen. Eén van die signalen is het voorkomen van 'En het geschiedde'. De

¹ Uit onderzoek is gebleken dat Lucas het evangelie is waaruit het meest gepreikt wordt, maar u begrijpt vast dat het dan gaat om de protestantse traditie waarin niet door alle kerken een leesrooster wordt gevolgd.

² Zie mijn artikel 'Profeet en koning in parallelle in Lucas 1-2', *Interpretatie* 20/6 (2012), 37-39.

evangelist is er aan te herkennen. Elk van de drie synoptische evangeliën heeft een karakteristiek woord dat steeds weer terugkomt. Wat is het karakteristieke woord van Marcus? 'Gelijk'. Van Matteüs? 'Toen'. Van Lucas: 'En het geschiedde'. Het is alleen jammer dat je die karakteristieken in vertalingen niet altijd tegenkomt, soms zelfs is een woord/zegswijze helemaal verdwenen, zoals in het Lucasevangelie met 'En het geschiedde' is gebeurd. Die uitdrukking kan in het Lucasevangelie op verschillende manieren functioneren, maar de meeste keren staat deze zegswijze aan het begin van een wat grotere verhaaleenheid (een aantal hoofdstukken bij elkaar).

Karakteristiek voor het Lucasevangelie is een scenische vertelwijze; anders gezegd, het evangelie bestaat grotendeels uit een opeenvolging van afzonderlijke *scènes*. Naast scènes zijn er ook meer samenvattende berichten, *summaria* geheten (vgl. het Engelse woord 'summary'). Vaak wisselen scènes en *summaria* elkaar af. Een voorbeeld: het verhaal van de twaalfjarige Jezus in de tempel (2,40-52), dat met een samenvattende notitie begint (v. 40) en eindigt (v. 52) met daartussen, in de verzen 41-51, een scène.

Wanneer een aantal opeenvolgende scènes een aanwijsbare samenhang (thema, motief of anderszins) kennen, dan kan van een verhaaleenheid gesproken worden. Een dergelijke verhaaleenheid noemen we een 'episode'. Lucas begint episoden vaak met het aan de Septuaginta ontleende *καὶ ἐγένετο/ἐγένετο δέ* + een tijdsaanduiding. Wat voor scènes geldt, kan ook gezegd worden van opeenvolgende episoden. De evangelist kan ook een aantal episoden onder een noemer brengen. Een dergelijke nog grotere verteleenheid noemen we een 'sequentie'. Als we nu van grotere verhaaleenheden uitgaan, hoe kan het dan het beste ingedeeld worden? Allereerst in drieën: de proloog, de ouverture en het hoofddeel.

Proloog: 1,1-4	
Ouverture: 1,5-2,52	Begin van Johannes en Jezus
Hoofddeel: 3,1-24,53	
I 3,1-20	Optreden van Johannes
II 3,21-9,50 + III 9,51-24,53	Optreden van Jezus

- Lucas verschilt van de drie andere evangelisten door zijn proloog (1,1-4), bestaande uit vier verzen, maar één zin vormend, dikwijls voorkomend in Grieks-historiografische literatuur.

- Daarna krijgen we de ouverture, de twee openingshoofdstukken, Lucas 1,5-2,52, die een parallellisme vormen. We zagen en zeiden eerder dat deze twee hoofdstukken *Sondergut* van Lucas zijn.

- Het boek begint dan eigenlijk in 3,1: 'Das Aufgehen des Vorhangs, das große Eingangstor (toegangspoort) nimmt man in 3,1f wahr' (Walter Radl), met een zin die sterk doet denken aan de openingszin van een profetenboek dat soortgelijk begint: meer dan een historische setting gaat het om de politieke setting waarin het zich afspeelt: profeet en koningschap/machthebbers staan in een kritische verhouding tot elkaar, in dit geval zijn dat Johannes de Doper en Herodes.

- Na de ouverture krijg je eerst in 3,1-20 *het openbare optreden van Johannes de Doper*, waarbij opvalt dat Johannes niet doopt (!), maar alleen de doop verkondigt. En daarna in 3,21-24,53 het verhaal van *Jezus' openbare optreden*.

Hoe moet grote deel van het openbaar optreden van Jezus van Nazaret, 3,21-24,54, nu verder ingedeeld worden? In twee delen – helemaal passend bij Lucas – 3,21-9,50 en 9,51-24,53. Dat we in een tweede deel zitten met 9,51-24,53 wordt duidelijk uit 9,51: 'En het geschiedde toen de dagen van zijn opneming (d.i. zijn hemelvaart) in vervulling gingen, dat hij zijn aangezicht richtte om naar Jeruzalem te gaan'.

Het eerste deel, met zijn woorden en zijn werken, loopt uit de belijdenis van Petrus dat hij de messias (gezalvde) Gods is (9,18-27). Het tweede deel, met zijn lijden, verwerping, dood en opwekking, loopt uit op de herkenning dat hij de messias (gezalvde) Gods is (24,13-53).

Het parallellisme Johannes//Jezus

Een stijlverschijnsel dat buitengewoon karakteristiek voor bijbelse verhalen in het algemeen (denk aan de Psalmen), is ook zeer kenmerkend voor Lucas: het parallellisme. Allereerst op *boekniveau*: Lucas en Handelingen der Apostelen, maar ook op het niveau van de grotere *verhaaleenheden*, op niveau van *scènes*, van delen van scènes, van *zinnen* en van *woorden*. Dat parallellisme zet twee verhalen naast elkaar, met tal van overeenkomsten, maar ook – voor de lezer het meest interessant – zijn de verschillen.

Je zou zelfs op die manier naar het Lucasevangelie kunnen kijken. En dan gaat het om de parallellie tussen Johannes en Jezus.

A	1,5-25	aankondiging van de geboorte van Johannes
A'	1,26-56	aankondiging van de geboorte van Jezus
B	1,57-80	Johannes' geboorte, besnijdenis, naamgeving, profetische uitspraken, groei
B'	2,1-52	Jezus' geboorte, besnijdenis, naamgeving, profetische uitspraken, groei
C	3,1-20	openbaar optreden van Johannes de Doper tot zijn gevangenneming
C'	3,21-24,54	openbaar optreden van Jezus van Nazaret tot zijn opwekking uit de doden

Meest boeiend voorbeeld direct aan het begin van het evangelie: de aankondigingen van de geboorte, eerst van Johannes en dan van Jezus. U kent dat spel wel: er liggen twee bijna identieke tekeningen voor je; de vraag is waarin verschillen ze? Zoek de verschillen tussen de twee aankondigingsverhalen: (a) oud-jong, (b) man-vrouw, (c) Judea-Galilea, (d) kind op hoge leeftijd-kind zonder tussenkomst van een man, (e) kind wordt profeet-kind wordt koning.

Dit gegeven kan in de zondagse liturgie niet goed naar voren komen, omdat daarin steeds maar één verhaal/scène centraal staat. Voordeel van dit oog hebben voor de parallellie is, dat er dan meer boven tafel komt dan wanneer je alleen naar één verhaal/perikoop kijkt.

Lucas als componist

De nauwkeurigheid waarop Lucas zijn evangelie componeert, laat zich goed aflezen aan de manier waarop hij Johannes de Doper in zijn evangelie een plek geeft. Ook Lucas begint – net als Marcus – niet met Jezus, maar met Johannes: aankondiging van zijn geboorte (1,5-25), we slaan vele verzen over (1,26-56), en komen dan bij zijn geboorte, besnijdenis en groei (1,50-2,80), in nauwe aansluiting op 1,5-25: 'Voor Elisabeth was dan de barenstijd vervuld en ze verwekte een zoon.' Deze passage eindigt in 1,80 met de zin: 'Het kind groeide op en werd gesterkt door de Geest. En hij vertoefde in de woestijnen tot de dag dat hij zich aan Israël vertoonde.' We slaan weer vele verzen over, en komen dan bij die dag dat hij zich aan Israël vertoonde, in hoofdstuk 3, die begint met die hele lange zin: 'In het vijftiende jaar van de regering van keizer Tiberius, toen kwam het woord van God tot Johannes, de zoon van Zacharias, in de woestijn. En hij kwam in de gehele streek van de Jordaan en verkondigde de doop der bekering tot vergeving van zonden' U ziet hier precies de overgang waarover in 1,80 werd gesproken: Johannes die in de woestijn verblijft ... en daar in de woestijn het woord van God ontvangt, waarna hij zich aan Israël vertoont door naar de Jordaan te komen en daar te verkondigen, d.i. de dag waarop hij zich aan Israël vertoonde.

Lucas zorgt nu voor een eenheid van 3,1-20, door 1) begin: *tetrarch Herodes* en eind: *tetrarch Herodes* (inclusio); 2) aan het openbaar optreden van Johannes komt in 3,20 een eind met zijn gevangenneming.

Terzijde

Dat Jezus door Johannes wordt gedoopt, hoor je niet. Zowel de naam 'Johannes' als ook de plaats (de Jordaan) hoor je in het verhaal van Jezus' doop niet: 'En het geschiedde, terwijl al het volk gedoopt werd, dat toen ook Jezus gedoopt werd en in gebed was, dat de hemel zich opende en de heilige Geest in lichamelijke gedaante als een duif op hem neerdaalde ...' Hier wordt wat verteld wat feitelijk zich heeft afgespeeld, voordat Johannes gevangen werd genomen. Wat het effect hiervan is? Dat het niet tot een echte ontmoeting komt tussen Johannes en Jezus. Johannes heeft Jezus niet herkend. Hij was gewoon één van het volk, niet opvallend zich van het volk onderscheidend.

Het openbaar optreden van Jezus begint hier met zijn doop (zie 3,23 'En hij, Jezus, was, toen hij *begon*, ongeveer dertig jaar ..'), ook al beweren veel uitleggers iets anders: dat zijn openbaar optreden *begint* in de synagoge van Nazaret, in Lucas 4. Jezus in de synagoge van Nazaret is een uitwerking te noemen van het gebeuren van zijn doop.

Hoor je daarna in het Lucasevangelie nog van Johannes? Ja, nog twee keer. In hoofdstuk 7, als de leerlingen aan Johannes 'over alles' rapporteren. Wat is dat 'alles'? Dat is alles vanaf 3,21-7,17. Kortom, in 7,18-35 zet het verhaal van Johannes zich weer voort, met meenemen – samenvatting - van wat er daartussen is gebeurd.

Dat hoofdstuk 7 is een buitengewoon interessant hoofdstuk, omdat daarin allerlei verwijzingen staan naar hoofdstuk 3, het vorige hoofdstuk waarin Johannes centraal staat. Zie in het bijzonder 7,24-35, over de menigten met betrekking tot Johannes: wat zijn jullie in de woestijn gaan aanschouwen. Meer dan een profeet (correctie op Zacharias), bode voor aangezicht van de Heer. Kortom, in 7,18-35 wordt de situatie van Lucas 3 geëvalueerd.

Mij gaat het nu vooral om de vraag van Johannes de Doper die hij stelt direct na de opwekking van de jongeman uit Naïn: 'Bent u degene die *komen* zou of moeten we op een ander wachten.' Die vraag sluit naadloos aan op het spreken van Johannes de Doper in hoofdstuk 3, waar Johannes het heeft over 'iemand die na hem *komt* (*sic*) die sterker is dan hij, wiens schoenriemen hij niet waard is om los te maken. Hij heeft die gestalte niet herkend bij de doop. Maar nu herkent hij hem wel, naar aanleiding van alles wat hem gerapporteerd is, waaruit gebleken is hoe hij sterk hij is: kijk naar zijn wonderen. Maar helemaal zeker is hij blijkbaar nog niet. Hij zoekt nog naar bevestiging bij Jezus zelf.

Vanwaar die vraag/die onzekerheid? Dat is omdat in 7,16 over Jezus dingen worden gezegd die eerder over Johannes gezegd werden:

(1) groot/een profeet (1,15.76);

(2) God heeft naar zijn volk omgezien (1,68);

(3) Jezus doet aan Elia denken die ook een dode heeft opgewekt (7,11-17; 1 Kon. 17,17-24), terwijl de engel Gabriël Elia met Johannes verbond (1,17).

Anders gezegd, Johannes krijgt twee verschillende signalen, op grond waarvan hij bevestiging zoekt dat Jezus degene is over wie Johannes in hoofdstuk 3 spreekt. U ziet opnieuw hoe nauwkeurig Lucas de aansluitingen maakt over grotere delen heen.

Dit is de laatste keer dat hij zelf aan het woord is, en dan dus in leven is. Tussen 7,24-9,6 wordt hij dan onthoofd. Zo horen we namelijk in 9,9, als het gaat over de vraag wie Jezus is, en van Jezus gezegd wordt dat hij Johannes is die uit de doden is opgewekt. Dan zegt Herodes: 'Johannes heb ik zelf onthoofd.'

Wat je zou kunnen doen, is een apart boek over Johannes hiervan maken: 1. aankondiging van zijn geboorte, 2. zijn geboorte, besnijdenis, groei en verblijf in de woestijn, 3. zijn openbaar optreden, uitlopend op gevangenneming, 4. het bijeenroepen van

twee van zijn leerlingen om hen met een vraag naar Jezus weg te zenden, om zo antwoord te krijgen op de kwestie die in hoofdstuk 3 aan de orde was.

Wat duidelijk wordt, is dat Lucas alles van Johannes zeer nauwkeurig op elkaar laat aansluiten. Dat gebeurt in het eerste deel. Dat zal ook een vraag oproepen bij de lezer: als er sprake is van parallelie, en van Johannes verteld wordt dat hij gevangen wordt genomen en door Herodes onthoofd, hoe zal dat gaan bij de parallelle figuur. Zal hem datzelfde overkomen? Die kwestie speelt dan in het tweede deel!

Johannes, Jezus en Elia

Als we over Johannes en Jezus spreken, dan moeten we in dit verband nog iemand noemen die nauw met deze twee gestalten is verbonden. En dat is de profeet Elia.

Voordat ik daar op doorga, moet ik eerst iets breder inzetten. En dat is dat Lucas zijn verhaal in nauwe verbondenheid met het Oude Testament geschreven heeft. Dat brengt me direct weer bij de zegswijze die zo kenmerkend is voor Lucas: 'En het geschiedde'. Het is een zegswijze die Lucas aan het Oude Testament ontleent, een zegswijze die in de verhalende stof van het O.T. voorkomt. Waarom hij dat doet, is dan niet meer zo moeilijk: hij wil die O.T. lijn voortzetten, laten zien dat het verhaal van Jezus in die lijn staat. Anders gezegd: hij wil laten zien dat zijn hoofdfiguur, Jezus van Nazaret, de vervulling is van Wet en Profeten. Daarin sluit Lucas dus nauw aan op de traditie. Dat is een essentieel gegeven voor de antieke tijd. Wij mogen dan tegenwoordig erg zijn ingesteld op 'nieuw'. Alles moet nieuw zijn, maar in antieke tijd is nieuw eerder verdacht. Daar is het van belang dat het oud is, dat het sterk met het verleden verbonden is. Lucas grijpt voortdurend terug op het Oude Testament. Dat wordt al direct zichtbaar aan het begin, in de eerste twee openingshoofdstukken, die vol met Oude Testament zitten, met oudtestamentische thema's, maar ook met oudtestamentische taal en in oudtestamentische stijl. In Lucas-Handelingen komen we alle groten uit Israëls geschiedenis tegen: Abraham, Mozes en David. En dan moet in dit verband ook Elia genoemd worden. In het Oude Testament komt hij in twee literaire corpora voor. Voor ons het meest bekend in 1 Koningen 17 t/m 2 Koningen 2. Hij staat daar opeens op het toneel, een roepingsverhaal zoals we bij andere profeten tegenkomen, wordt niet verteld en opeens is hij ook weer van het toneel verdwenen: met zijn hemelvaart. En dan komt hij ook nog voor in het profetenboekje Maleachi, ons laatste bijbelboek, in hoofdstuk 4: 'Zie, ik zend u de profeet Elia, voordat de grote en geduchte dag des Heren komt. Hij zal het hart der vaders terugvoeren tot de kinderen en het hart van de kinderen tot hun vaders, opdat Ik niet komen en het land tref met de ban.' Die twee sporen: Koningen en Maleachi zijn voor het Lucasevangelie van belang. Dan moet u eerst weten dat Johannes met Elia verbonden is, maar ook Johannes. Dat mag bij ons als lezers verwarring scheppen, dat scheidt ook binnen het Lucasevangelie voor verwarring, want bij wie hoort Elia nu thuis? Bij allebei lijkt raar. Daarin verschilt Lucas ook heel duidelijk van de andere evangelisten, want bij Marcus en Matteüs is Johannes in alles een Elia-gestalte, terwijl in het Johannesevangelie Johannes ontkent dat hij Elia is.

Wat doet Lucas nu? 1) Hij verbindt Johannes de Doper met de Elia-figuur uit het boek Maleachi, met hoofdstuk 4, en meer nog met hoofdstuk 3,1 'Zie, ik zend mijn bode, die voor mijn aangezicht de weg zal bereiden'. 2) En Jezus verbindt hij met de Elia uit de Koningenboeken. Geen complete vereenzelviging, maar op tal van punten heeft hij wel trekken van Elia, maar duidelijk is toch ook dat Jezus veel meer is dan Elia. Jezus verbindt zichzelf met Elia en Elisa in het verhaal van Jezus' optreden in de synagoge (4,25-27). En anderen zien in hem de verschijning van Elia (9,8.19). Heel expliciet wordt Jezus met Elia verbonden, maar dat gebeurt ook impliciet: Lucas 7,11-17 > 1 Koningen 17,17-24 en Lucas 9,51-58 > 2 Koningen 1,9-15. Wat in dit alles opvalt, is dat Elia in relatie tot Johannes en Jezus met name in het eerste deel voorkomt. Daar klinkt zijn naam althans expliciet. Dat

alles laat in elk geval zien hoe diep deze personages, Johannes en Jezus, verbonden zijn met Israëls geschiedenis.

Hoe verhouden Johannes en Jezus zich tot elkaar? In Lucas 1-2 is de één, Johannes, profeet van de Allerhoogste, hoewel hij niet direct bij de aankondiging van zijn geboorte zo wordt aangeduid; dat gebeurt pas bij de besnijdenis, in het Benedictus, de profetische lofzegging van Zacharia. De ander, Jezus wordt door de bode Gabriël direct bij de aankondiging 'zoon van de Allerhoogste' genoemd. En verderop in Lucas in hoofdstuk 7 daar wordt Johannes 'de bode die voor het aangezicht van de Heer uitgaat' (zegswijze uit Maleachi 3) en is Jezus de Heer, voor wie Johannes uitgaat.

Het kernpunt van het Lucasevangelie

Het brengt me bij het kernpunt van het Lucasevangelie. Wat de lezer moet ontdekken naar aanleiding van wat Jezus zegt en doet, is wie Jezus nu eigenlijk is. In de openingshoofdstukken, Lucas 1-2 begint het met, is de eerste titel die klinkt: 'Zoon van de Allerhoogste'. En helemaal aan het slot van de ouverture spreekt Jezus over 'mijn vader', in aansluiting op die titel die helemaal aan het begin klonk. In de direct daarop volgende hoofdstukken – Lucas 3-4 – zal de titel klinken 'zoon van God'. Zo wordt hij direct bij de doop genoemd: 'Gij zijt mijn zoon', en daarna klinken diezelfde woorden in de genealogie (3,38) en twee keer in de drie verzoekingsverhaaltjes (4,3.9) en uiteindelijk in 4,41. Dat is het beeld dat Lucas allereerst van Jezus wil neerzetten. Dat Jezus uit God verwekt is, en helemaal bij God hoort. Zelf zal hij zich diverse malen *Mensenzoon* noemen, om te laten horen dat hij helemaal bij mensen hoort. Die twee titels, Zoon van God en Mensenzoon, horen helemaal bij elkaar. Een derde titel die dikwijls klinkt is die van 'Heer'. Dat is een dubbel woord, omdat het een menselijk heer kan betekenen, maar in de LXX de aanduiding is voor God. Dat woord 'God' zal steeds klinken uit de mond van mensen na wonderen. Maar vaak klinkt ook het woord 'Heer' op tal van plekken in het evangelie, waaronder in het kerstverhaal: 'Vandaag is u de Redder geboren, Christus, de Heer'.

Dat is wat Lucas ons als lezers wil laten weten: U, lezer, moet weten dat hier in hem iets van God zichtbaar wordt, ja dat God zelf hier aan het werk is. Dat zie je aan zijn grensoverschrijdende woorden en aan zijn grensoverschrijdende daden.

Tal van titels klinken er in het evangelie met name rond de vraag 'Wie is toch deze die?' Wij hebben de neiging om die antwoorden tegen elkaar af te wegen, maar ze zijn allemaal waar. Elk antwoord geeft iets van Jezus' identiteit aan.

Nico Riemersma